

ÉVFORDULÓK

Harmincegyes honvédek XII. rész

Harmincegyesek nyomában a Kárpátokban és Galíciában

RAINER PÁL

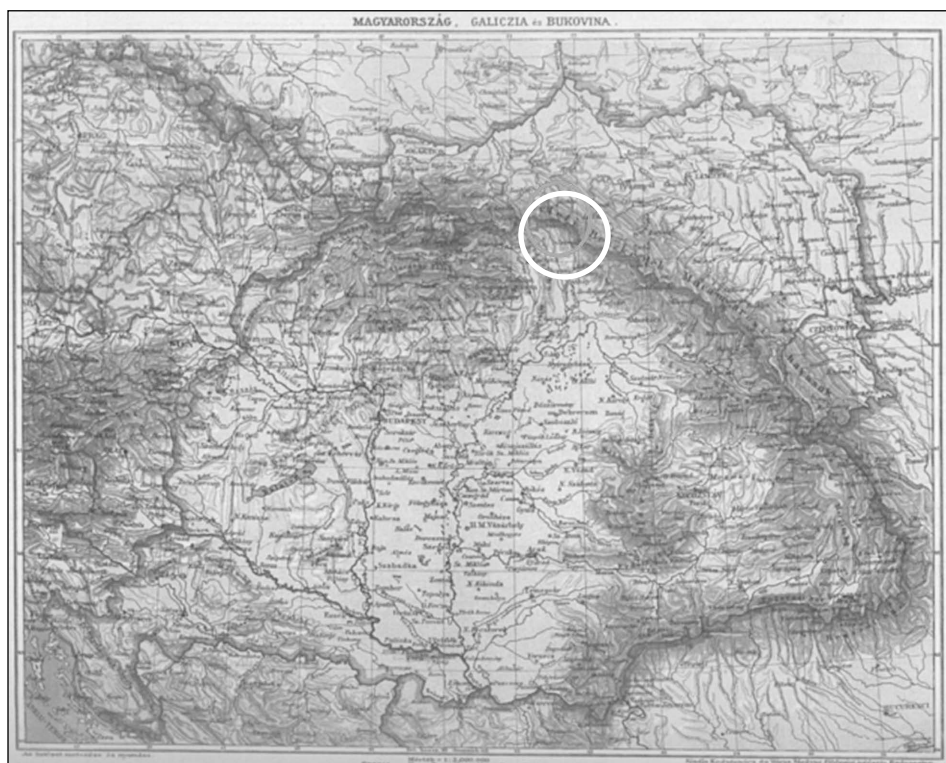
„Brawo, so etwas habe ich noch nicht gesehen!”

[Brávó,ilyent még nem láttam!]

A 906-os magaslat elfoglalásakor
elfogott orosz tiszet elismerő szavai
a honvédek támadásáról, 1915. február 26.¹

AMIKOR NÉHÁNY ÉVE BÁTÝÁMAT EGYIK ISMERŐSE ARRÓL KÉRDEZTE, hogy hol járt a nyáron, ő azt válaszolta, Galíciában. Spanyolországban? – csillant fel erre ismerőse szeme. Itt tartunk a 21. század elején. A távoli spanyol föld azonos írásmódú, ám más kiejtésű vidéke jobban ismert egyes honfitársaink előtt, mint a történeti Magyarországgal határos, szomszédos lengyel tájegységé, amely teli van magyar vonatkozású emlékekkel, és ahol mindkét világháborúban rengeteg magyar katona (is) megfordult és áldozta életét.

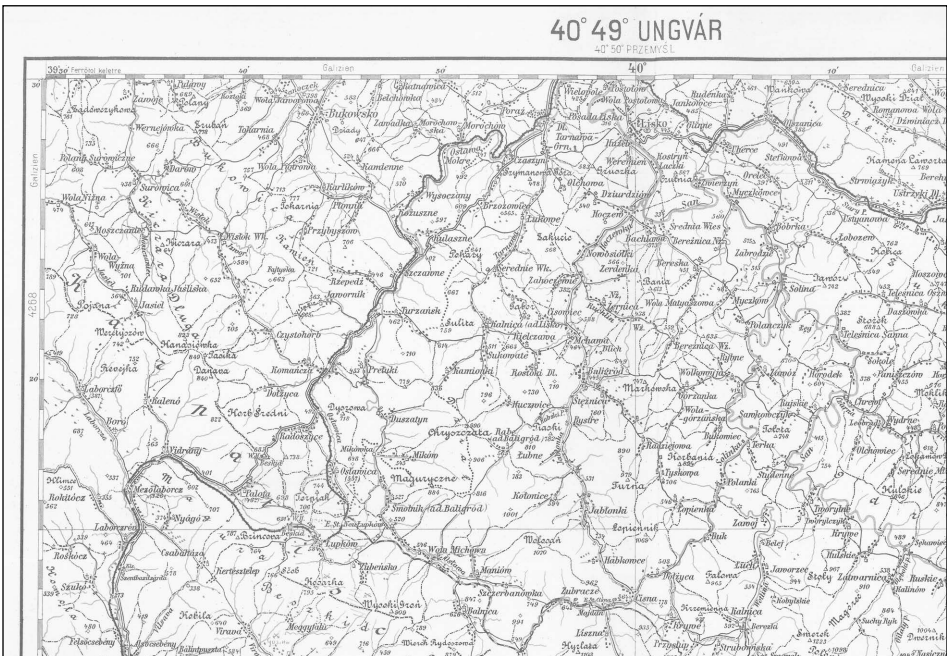
Eredetileg nagyapám nyomában indultunk el. Rainer Rudolf (Nagyszombat, Pozsony vm., 1886. március 24. – Cincinnati, USA, 1955. március 23.) hivatásos katonatiszt, ekkoriban a cs. és kir. 101. (békéscsabai) gyalogezred főhadnagya, később m. kir. őrnagy, 1914 ősze és 1915 tavasza közt ebben a térségben, az egykori magyar–galíciai (most szlovák–lengyel) határvidéken húzódó Beszkidekben, és környékén (Zemplén vármegye, Galícia) harcolt, több százezer kor- és sorstársával együtt. Majd nagyjából tíz évvel később, 1926 táján, részletesen papírra vetette, hogy hol járt, mit csinált az I. világháborúban. A 70 oldalas, mai írólapnál nagyobb oldalakból álló, német nyelvű kéziratot ma is őrzöm. A munkához vagy 250-300 db eredeti okmány is tartozik (jelentések, napiparancsok, veszteséglisták, kitüntetési javaslatok stb.). Útba indulásunk előtt ebből, valamint a két világháború közötti időszakban, kétféle kiadásban is megjelent 101-es ezredtörténetből² alaposan „készül-

A történelmi Magyarország térképe. Karikával megjelölve 2005–2008 közötti kirándulásaink helyszíne. Az alaptérkép egy Horthy-kori iskolai földrajz atlasz. (szerző tulajdona)

tem” az útra. Továbbá tanulmányoztam József főherceg, tábornagy hét kötetes munkájának a kárpáti harcokról szóló munkáját,³ és az Osztrák Hadilevéltár 1930-as években megjelent világháborús sorozatának vonatkozó köteteit is.⁴ A területről volt régi, I. világháborús, 1 : 200 000-es térképem. A szlovák oldalról Budapesten sikerült mai részletes, 1 : 50 000-es térképet vennem, a lengyel oldalról viszont már csak a helyszínen, Lengyelországban, szintén 1 : 50 000-eset. A térképeken még idehaza próbáltam olyan helyszíneket azonosítani, amit meg is tudunk majd találni és megnézni. Ugyanis úgy gondoltam, hogy egy számunkra ismeretlen terepen sokkal könnyebb valamit megtalálni, ha eleve tudjuk, hogy mit keresünk, mintha csak vak-tában indulnánk neki a nagyvilágnak.

Utazásainkra 2005, 2006 és 2008 augusztusában került sor, 3–6 fős baráti társasággal.⁵ Budapestről, Kassán keresztül, gépkocsival utaztunk Homonnáig (ma Humenné, Szlovákia). Ebben az Andrassy-kastélyáról ismert, az I. világháború

Zemplén vármegye és Galícia határvidéke. Korabeli 1 : 200 000-es térkép részlete. (szerző tulajdona)

Homonna, vasútállomás. Archív I. világháborús levelezőlap. (szerző tulajdona)

orosz betöréseitől sokat szenvedett városban, egykor Zemplén vármegye egyik járási székhelyén szálltunk meg, egy városszéli, kb. az 1970-es években épült, jellegtelen, barátságatlan, némileg lepukkant és vigasztalan, de aránylag olcsó szállodában. A szálloda számunkra jobbra csak alvásra és mosakodásra szolgált, egész nap úgyis a vidéket jártuk. Reggelente bevásároltuk az aznapi hideg ételmet, majd autóval megközelítettük a kiszemelt terepszakaszt. A gépkocsit az utolsó faluban, vagy annak határában, ott hagytuk, ameddig el tudtunk vele menni. Ezután gyalogosan indultunk neki földérinteni a harcok színterét. Több órás, sokszor csaknem egész napos bolyongás, kutatás után, fáradtan, izzadtan és porosan, vagy éppen megázva, vizesen és sárosan, de minden nap új élményekkel telve tértünk vissza járművünkhöz, majd azzal Homonnára, ahol rendszerint meleg vacsorával zártuk a napot.

*Palotai-hágó, magyar címeres határkő
1893-ból. (szerző fényképe)*

Homonnáról, a Laborc (Laborec) folyócska völgyében É-felé tartó országút és vasútvonat vezet Mezőlaborcig (Medzileborce). Az út innét kezdve K-felé kanyarodva érkezik el a régi országhatárhoz, (ma Szlovákia és Lengyelország határához), a Palotai-, vagy Lupkóvi-hágóhoz. Itt a határnál, az úttól kissé távolabb rátaláltunk egy kopott, 1893-ból való, magyar címeres eredeti határkőre. A volt magyar oldalon Palota, a galíciai oldalon Lupkóv helység található. A Palotára vezető bekötőút leágazását elhagyva, mielőtt a kanyargós országút felérne a 668 m magas hágóhoz, közvetlenül az út K-i oldalán kisebb I. világháborús katonatemetőt találunk. A több, feltehetően tömegsírokból álló temető sírjain első

ott jártunkkor (2005) pléhlemez táblával ellátott kovácsoltvas sírjeleket találunk. A táblák teljesen elrozsdásodtak és semmiféle felirat nem látszott már rajtuk. Érzésem szerint talán a két világháború között készülhettek. 2006-ban már elkezdték a temető felújítását, rendbe hozatalát, ami 2008-ra meg is történt, kicserélve a régi kereszteteket, és felállítva egy központi keresztet is. A középső keresztben 2006-ban kék–fehér–vörös (szláv színek) szalagot találtunk, amelyet összekötöttünk egy általunk hozott magyar nemzetiszínnű szalaggal, és így helyeztük vissza a keresztre. Nem tudom, mely nemzet fiait fedi

Palotai-hágó, I. világháborús hősök temetője. (szerző fényképe)

*Lupkóv, elhanyagolt I. világháborús emlékmű, mögötte a vasútállomás épülete.
(szerző felvétele)*

Havas fenyőerdőben felvonuló osztrák–magyar gyalogság. Az általunk bejárthoz teljesen hasonló terepen.

(Laczkó Dezső Múzeum Történeti Fényképgyűjteménye 69.95.)

itt a föld, csak gyanítom, osztrák–magyar és orosz hősök egyaránt pihenhetnek, immár megbékélve egymással. Így a kétféle szalag egészen megfelelő lehet végső nyughelyükre. A kettős szalagot 2008-ban még helyén találtuk.

A vasútvonal az országúttól vagy 3-4 km-el keletebbre, egy 640 m magasan található alagúton keresztül lépi át a Kárpátokat. (Az alagútnál veszett nyoma egykor nagyapám ezrede, a 101-esek egyik járőrének. Valószínűleg orosz fogságba eshettek.) A vasút, tekintve a vidék gyenge áteresztő képességű úthálózatát, itt mindkét világháborúban igen fontos szerepet játszott. Az alagutat a II. világháborúban a németek megrongálták, az 1940-es évek második felében állították helyre. Szlovák oldalát az akkori Csehszlovák Köztársaság címere díszíti. A lengyel oldalon található kicsiny Lupków állomás mögötti dombocskán teljesen elhanyagolt és lepusztult I. világháborús emlékmű, egy kicsiny téglalobeliszk látható. Az állomás épületében lengyel határőrs működött. Kifogástalanul udvarias fellépésű, angolul, németül egyaránt jól beszélő, fiatal lengyel határőr igazoltatta társaságunkat. Amikor elmondtam, hogy az I. világháborúban itt járt nagyapám nyomában járunk, tisztelegve visszaadta útlevelünket és jó túrázást kívánt.

*Drótakadály egy fenyvesben.
Az általunk bejárthoz teljesen hasonló terepen.
(Laczkó Dezső Múzeum Történeti
Fényképgyűjteménye 69.91.)*

Az országot a határt átlépve, most már lengyel földön, K–DK-felé fordulva, a Kárpátok É-i oldalával párhuzamosan, azoknak lábánál, több kisebb települést érintve, vezet a Lupkóvi-hágótól mintegy 25-30 km-nyire található Cisnáig. Itt É-felé fordul, és vagy újabb 50 km után, számos kisebb falun és Baligród városkán áthaladva, Lesko városánál éri el a nem túl messzi Przemyslnél orosz hadifogságba került és ott később meghalt Gyóni Géza által is megénekelt San folyót, hogy innét tovább haladjon Ukrajna felé. Mi azonban Lesko környékénél nem mentünk tovább.

A Lupkó–Cisna–Baligród–Lesko országot mindkét oldalát jókora erdős hegyek szegélyezik. Az egész környék, településeivel, hegyeivel, völgyeivel együtt helyszíne volt az orosz cári armádia Osztrák–Magyar Monarchia elleni, 1914 ősztől 1915 tavaszáig tartó azon támadásainak, amelyek során Mezőlaborc–Homonna irányában igye-

keztek áttörni a Kárpátokon – itt a legkeskenyebb a kárpáti hegyek koszorúja – és kijutni a magyar Alföldre.

Bár, ahogyan már említettem, eredetileg nagyapám és ezrede, a cs. és kir. 34. gyaloghadosztály alárendeltségébe tartozó 101-esek nyomában indultunk el, rövidesen rájöttem, hogy a m. kir. 41. honvéd gyaloghadosztály (és soraiban a veszprémi 31. honvéd gyalogezred, valamint a veszprémi m. kir. 7. honvéd táborigyűjtés ezred) is ugyanezen térségben működött ekkoriban. Így már tudatosan törekedtem rá, hogy felkeressünk olyan helyszíneket is, ahol ők is harcoltak. A Lupkó–Cisna országotól É-ra, a Kárpátokkal nagyjából párhuzamosan húzódó, átlagosan 700–1000 m magas hegylánc területén két ilyen hegyet szemeltem ki magunknak.⁶

*Chryszczata, ismeretlen katona rekonstruált sírja
a gerincen vezető turistaút mentén. (szerző felvétele)*

Chryszczata

Az egyik a 997 m magas Chryszczata. Ezt a hegyet az említett országútról Wola Michowa helységnél É-felé leágazó mellékúton közelítettük meg. Gépkocsival mentünk a Zebrak nyeregig (itt működött 1915. február–március hónapban a 31-es honvédek segélyhelye, dr. Benárd Ágost ezredorvos – később a trianoni békeszerződés egyik magyar aláírója – vezetésével),⁷ ahol lengyel nyelvű tábla ismerteti a környék nevezetességeit. Annyit sikerült kislabizálnunk belőle, hogy hosszabban tárgyalta az I. világháborús eseményeket is.

Majd a járművet itt hagyva, egy 4 km hosszú, fokozatosan emelkedő gerincen, erdők között haladva értük el először, kb. utunk felénél, a 906-os magaslatot.

A 906-os magaslatot 1915. február 26-án, 20-25 fokok csikorgó hidegben, szeles, ködös időben, 1-1,5 m magas hóban foglalták el a hőköpenybe öltözött nagykanizsai 20. és veszprémi 31. honvéd gyalogezredek harccsoportjai az orosz 138. bolchows-

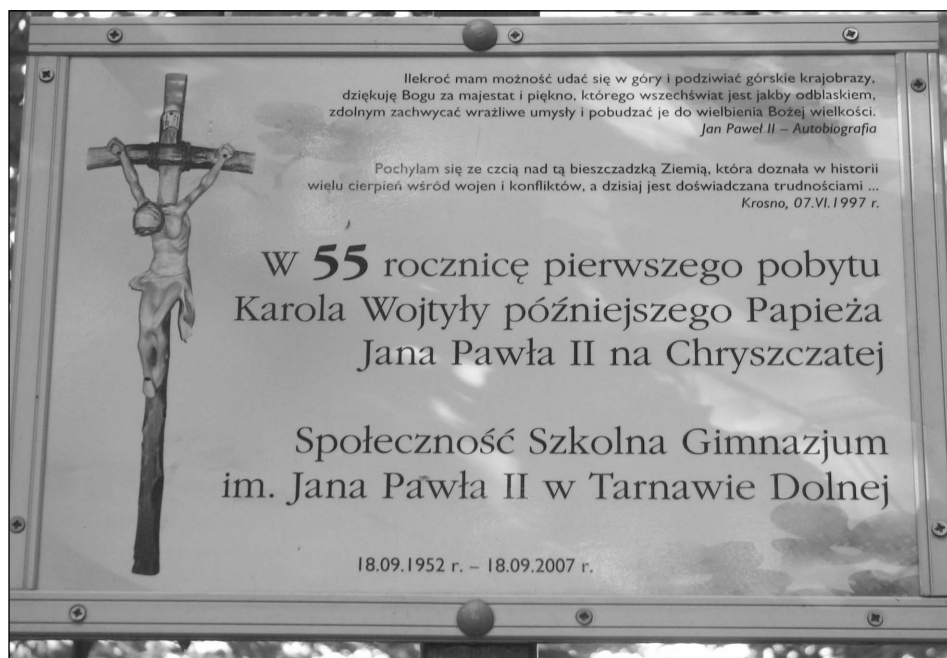

*Chryszczata, lövészárók részlete a gerincen vezető turistaút mentén.
(szerző felvétele)*

ki gyalogezredtől. Foglyul esett 10 orosz tiszt, 761 főnyi legénység, és zsákmányoltak a mieink 4 géppuskát is. A 31-esek vesztesége a magaslat elfoglalásakor a következő volt: hősi halált halt 2 zászlós (Zalay Sándor és dr. Löwy Arthur) és 34 fő legénység, megsebesült 1 főhadnagy, 1 hadapród és 52 fő legénység, eltűnt 26 fő legénység. Zalay Sándor zászlós még a kézítusa alatt is a „*Pizskáld ki, pizskáld ki belőle...*” kezdetű csúfolódó nótát énekelt.⁸ Március 21-én reggelre az oroszok visszaverték a mieinket a 906-osról, de 16 órára ellentámadással sikerült azt visszafoglalnunk az ellenségtől. Március 28-án azután ismét leszorították innét az oroszok a 31-eseket.⁹

Azután a 906-os magaslatról gyalogosan továbbmenve értük el a Chryszczata tetejét. A gyalogösvényen két szépen rekonstruált I. világháborús katonasír (ismeretlenek) mellett haladtunk el. A gerinc két oldalán, a hegy meredek oldalain jól látszódnak a lövészárkok részben már beomlott és néhol növényzettel takart nyomai. Hosszabb-rövidebb keresgélés után néhány gyalogsági töltény is található. A tetőn egy lengyel gimnázium által 2007-ben állított vas keresztre elhelyezett emléktábláról megtudtuk, hogy Karol Wojtyła (a későbbi II. János Pál pápa) is kirándult itt 1952. szeptember 19-én. A gerincen végigvezető ösvény napjainkban is jelölt turistaút, mi is több kirándulóval találkoztunk itt.

Chrząstowica, Karol Wojtyła (a későbbi II. János Pál pápa)

1952-es itteni kirándulása emlékére állított kereszt emléktáblája. (szerző felvétele)

A Chrząstowicát 1915. március 10-én, 20 fokal hidegben, még mindig magas hóban, metsző szélviharban, 14 óra tájban a nagykanizsai 20-as honvédek (a 41. honvéd hadosztály egyik ezrede) foglalták el, csekély ellenállás mellett az oroszoktól.¹⁰ Néhány nap múlva, valószínűleg március 13-án azonban leszorították innét honvédeinket az oroszok.¹¹

Maguryczne

A másik hegy, amelyet felkerestünk, a Chrząstowicától D–DNy-ra, mintegy 4 km-re található, 884 m magas Maguryczne. A Lupków–Cisna országútról Lupkówtól kissé K-re É-felé letérve, borzalmasan rossz úton Smolnikig mentünk gépkocsikkal. Smolnik, hasonlóan a környék több településéhez, tanyaszerű falu, amely több kisebb-nagyobb, hosszasan elhúzódo házcsoportból áll, az Oslawa patak völgyében. A házcsoportok között néha egészen hosszú beépítetlen térségek helyezkednek el. Innen indultunk el – egy helybéli, szerény öltözetet viselő, ám valami véletlen folytán németül remekül beszélő, és meglehetősen műveltséget eláruló, kedves lengyel

*Smolnik község 1803-ban épült temploma különálló harangtoronnyal.
(szerző felvétele)*

asszony útmutatása nyomán – a K-i irányban a hegyre vezető gyalogúton. Kezdetben a mezőn, majd erdőben továbbhaladva, a 704 méteres Jasielniken keresztül (ahol I. világháborús temetőt mutatott a térkép, de nyomait a terepen nem találtuk meg), hogy megtekintsük a 31-esek harcainak újabb színhelyét. A fák között egy idő után elvesztettük az utat, és ezután már csak az irányt tartva, egyre sűrűbb erdőben és egyre meredekebben felfelé mászva tartottunk a tető felé. Egyik társam egyszer csak felkiáltott, a száraz avarban néhány zöldesre oxidálódott, rézhüvelyes, rezes magú gyalogsági töltényt talált. Odamenve kiderült, hogy a még nagyobb halom löszert viszont, amin állt, nem vette észre maga alatt. Osztrák–magyar 1895 M Mannlicher puskákhoz használt, 8 mm-es töltények voltak. Ahogy tovább mentünk, egyre többfelé jelentkeztek a szanaszét heverő löszerek a száraz avarral és aljnövényzettel viszonylag sűrűn fedett talaj növényzettől kevésbé eltakart részein. Helyenként a töltőkerettel összerozsdásodva, esetenként az 1908 M tölténytáska rákorrodált, ráragadt bőr foszlányaival együtt. Előkerült egy rozsdás, elgörbült puskásó is, valamint egy emberi álkapocs töredék, három foggal. Egy korhadtt, kidőlt

*Maguryczne, osztrák–magyar 8 mm-es Mannlicher puska lőszer
az erdő aljnövényzete közt. (szerző felvétele)*

fatörzsbe vágva, pedig papírvékonyra rozsdásodott osztrák–magyar gyalogsági ásóra akadtunk, fa nyelének némi maradványával. Egy másik, mohával borított, hatalmas kidőlt fatörzsön egy mintegy 15 cm átmérőjű tüzérségi lövedék fenékrésze találtunk, évekkal ezelőtt helyezhette oda valaki. Azután lassan felértünk a hegy változatlanul erdővel borított tetejére. Mindenütt lövészárkok nyomai, több százra menő, szétszórt, nagyszámú éles osztrák–magyar gyalogsági lőszer. Utóbbiakból egy jókora adagra egy elhamvadt tábornok maradványai közt akadtunk rá, ahová valami örült behajigálta azokat. Tüzérségi srapel-lövedék gyújtófej nélküli hengeres magja és még több srapel-szilánk, valamint néhány további rozsdas gyalogsági ásó mutatta, hogy jó helyen járunk. A visszaút során egy fenyőfa ágára akasztott rozsdás lópatkóra akadtam. A hegyről való leereszkedésnél ismét elveszítettük az ösvényt, így végül egy patak köves, egyre meredekebbé váló partoldalú medrén jutottunk le a hegyről. A patakmederben, a sekély víztükör alatt újabb szétrobbant srapel fenékrésze találtunk.

A közeli Chryszczatától eltérően a Magurycznére nem vezet turistaút, s itt egész idő alatt egyetlen lélekkel sem találkoztunk, bár némi modern szemét (műanyag flakonok, sztanioipapír, konzervdoboz) mutatta, hogy időnként azért mások is megfordultak itt.

Maguryczne, osztrák–magyar 8 mm-es Mannlicher puska löszere az erdő aljnövényzete közt. (szerző felvétele)

A Maguryczne bevétele 1915. február 26-án és február 28-án sem sikerült a 41. honvéd gyaloghadosztály csapatainak (12. szatmári, 31. veszprémi, 32. dési honvéd gyalogezredek).¹² Csak március 8-án tudta Reichard alezredes csoportja (benne a 31-esek 9., 10. és 12. százada), a 15-ös tarackokkal végrehajtott sikeres tüzérségi előkészítést követően, reggel 5 és 7 óra között a hegyet elfoglalni, ahol 13 tiszt, 550 légénységi fogoly és 4 géppuska került a győztesek kezébe.¹³ Március 12–13-án az oroszok erős tűz alá vették a Magurycznét.¹⁴ Majd március 14-én, a túlerejű orosz támadás elől kénytelen volt a Parragh főhadnagy vezényelte 31/II. zászlóalj (6., 7., 8. század) visszavonulni a Magurycznéről.¹⁵

A magurycznei harcok során vakult meg bal szemére, és jobb szeme is megsérült Baranyai Ferenc 31-es őrzetőnek, aki 1936-ban Győrött élt kereskedelmi alkalmazottként.¹⁶

Ugyanitt sebesült meg Ér Gyula 31-es tizedes (1936-ban asztalosmester Győrött), aki 75, majd 50%-os hadirokkanttá vált.¹⁷

1915. március 22-én, hosszas ostrom után, elesett Przemysl erőssége. Az eddig az ostrommal lekötött orosz hadosztályok felszabadultak, és ezek is a magyar határ előterében védekező osztrák–magyar csapatokra zúdultak. Elkeseredett és váltakozó eredményű harcok után, április 2-án éjjel után a 41. honvéd gyaloghadosztály

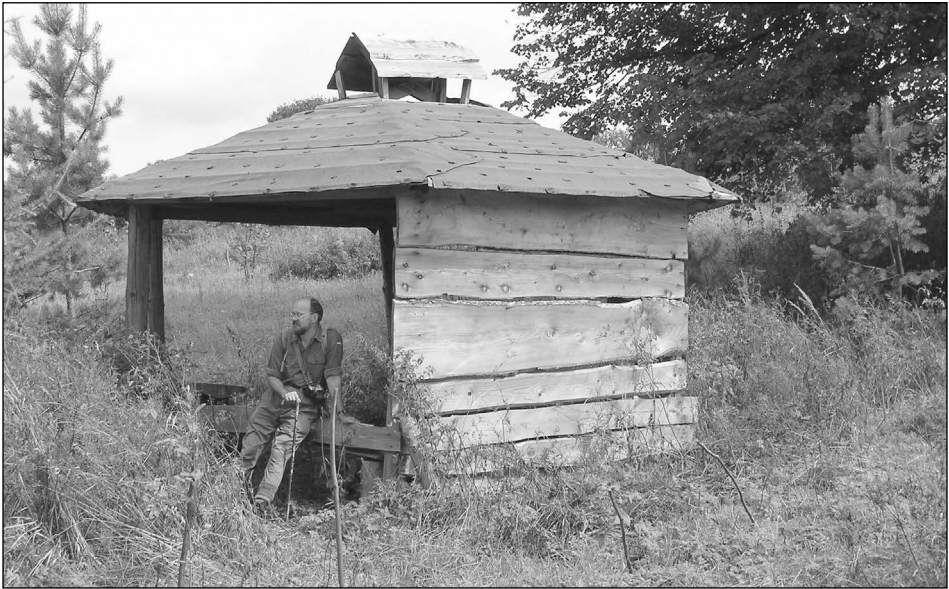
Maguryczne, srapel az aljnövényzet közt. (szerző felvétele)

(soraiban a veszprémi 31-esek is) megkezdte visszavonulását a Kárpátok D-i oldalára, ahol április folyamán a határhoz közeli, Zemplén vármegyei Telepóc (ma Osadné, Szlovákia) község körzetében folytattak védelmi harcokat. 1915. április elejére a kárpáti harcokban erősen megviselt 31-es honvéd gyalogezred mindössze két zászlóaljba beosztott 604, sőt néhány nappal később már csak 254 puskával rendelkezett.¹⁸ Kirándulásaink erre a körzetre azonban már nem terjedtek ki.

Még néhány apróság, amit érdemesnek tartottam megörökíteni.

Bár mindhárom alkalommal nyár végén, augusztusban jártunk ezen a vidéken, és napközben közel 30 fokos meleg volt, estére mindig erősen lehűlt a levegő, a reggelek pedig rendkívül hűvösek voltak. Csaknem minden nap, néha többször is, lehet, hogy csak 15-20 percig, de esett az eső, s olyankor ömlött. Bár utána ismét meleg lett, de ez is elég volt arra, hogy az ember csuromvizes legyen. Hiába volt a hátizsákban, kézügyben esőköpeny, alul teljesen eláztunk. A hegyen a magas fűvet, növényzetet senki nem kaszálja, s az sokszor délelőtt 11-ig is csuromvizes. Ebben pedig a nadrág szára, majd a bakancs is átázik. Később ugyan a nadrág és kívül a cipő is megszárad, de utóbbi bélése nem tud megszáradni és másnap, megint újra átázik. Így az emberen napokig vizes, nedves a lábbeli, ami rendszerint megfázást, felfázást okoz.

A terep jó része erdővel sűrűn fedett (többnyire bükkösök, helyenként már némi

Így jártunk a hősök nyomában.

A szerző 2005-ben a nyomtalanul elpusztult Balnica község helyén

fenyő is). A hegytetőkről általában nincs kilátás, ha esetleg mégis, akkor sem látni egyebet, mint minden irányban a fák véget érni nem akaró, összefüggő, zöld lombjait. A hegyeket aprócska patakok, vízerek szabdalják, s ezeknek további mellékágai, a mellékágaknak még további mellékágai vannak. Mindez az idegennek meglehetősen megnehezíti a tájékozódást, néha még térképhasználat mellett is. A terep rendszerint vagy meredeken fölfelé, vagy meredeken lefelé tart, viszonylag ritka, ahol nagyjából szintben járható. Itt bizony nem lehet 4-5 km-t megtenni egy óra alatt. Az ember még kisebb hátizsákkal is agyonizzadja magát. De katona elődeink esetenként 25–30 kg-os nehéz menetfelszereléssel, lőszerral, fegyverrel megterhelve járták ugyanezen helyeket. Egyes helyszínek a legutolsó lakott településtől 2,5-3 órás, télen a magas hóban még tovább tartó gyaloglással (sőt ilyenkor feltehetően csak hótalppal vagy síléccl) érhető el. Mindezen körülmények némi ízelítőül szolgáltak számunkra, hogy mit kellett kiállniuk az egykor itt küzdő katonáknak, akár akkor is, ha történetesen senki sem lőtt rájuk.

Mindezeket megtapasztalva tovább nőtt bennem, de gondolom a kirándulásokon részt vett társaimban is, az egykor itt harcolt és szenvedett katonák emléke iránti, már eredetileg is meglévő megbecsülés. Ezek az emberek nem irányítói, hanem (többnyire akaratlan) elszenvetői voltak a világháborús eseményeknek. Bármely ország katonái, bármely nemzet fiai voltak is, legyen nekik könnyű a föld!

FORRÁSOK, IRODALOM

- HERCZEGH 1936. = Herczegh Géza: A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31. 46. és 79. honvéd menet zászlóaljak, valamint a 31/I. népfőlkelő zászlóalj története. Cegléd, 1936. (Reprint kiadása megjelent 2015-ben Veszprémben.)
- JÓZSEF főherceg 1926–1934. = József főherceg tábornagy: A világháború, amilyenek én láttam. Az aktaszzerű anyagot összegyűjtötte és összeállította vitéz Rubint (majd Rubinthy) Dezső ny. altábornagy. 1–7. kötet. Budapest, 1926–1934.
- MAKKAY 1928. = Makkay (Machalek) Pál: A 101. cs. és kir. gy(alog) ezred története 1883–1918. Békéscsaba, 1928.
- MAKKAY 1934. = Makkay (Machalek) Pál: 101-es zászló alatt. A v(olt) békéscsabai cs. és kir. 101. gy(alog) e(zred) emlékalbuma. Budapest, 1934.
- ÖULK 1930–1938. = Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918. I–V. und Registerband. Herausgegeben d. Österreichischen Bundesministerium für Heerwesen und vom Kriegsarchiv, unter der Leitung Edmund Glaise Horstenau. Wien, 1930–1938.

JEGYZETEK

- ¹ HERCZEGH 1936. 136.
- ² MAKKAY 1928.; MAKKAY 1934.
- ³ JÓZSEF főherceg 1926–1934. A kárpáti harcokkal foglalkozó 1. kötet 1926-ban jelent meg.
- ⁴ ÖULK 1930–1938.
- ⁵ Útitársaim voltak: 2005. aug. 23–31.: dr. Kevés Tibor ügyvéd (aug. 24–28. között), dr. Pandula Attila történész, egyetemi tanár. 2006. aug. 21–29.: dr. Kevés Tibor ügyvéd (aug. 25-ig), dr. Pandula Attila történész, egyetemi tanár, Pandula Ádám egyetemi hallgató, és bátyám, Rainer Péter építész, belsőépítész. 2008. aug. 23. – szept. 4.: Berzsényi Ádám egyetemi hallgató, dr. Kevés Tibor ügyvéd (aug. 30-ig), dr. Pandula Attila történész, egyetemi tanár (aug. 30-ig), Pandula Ádám egyetemi hallgató (aug. 30-ig), és bátyám, Rainer Péter építész, belsőépítész.
- ⁶ A vidék áttekintő térkép vázlata HERCZEGH 1936. 133.
- ⁷ Lásd sorozatunk 31-es honvédorvosokról írt folytatásában. Továbbá HERCZEGH 1936. 145. fénykép (Lázár medikus a segélyhely előtt), 146–147.
- ⁸ HERCZEGH 1936. 135–138.
- ⁹ HERCZEGH 1936. 145–146.
- ¹⁰ HERCZEGH 1936. 142.
- ¹¹ HERCZEGH 1936. 144. térkép vázlattal.
- ¹² HERCZEGH 1936. 138.
- ¹³ HERCZEGH 1936. 141.
- ¹⁴ HERCZEGH 1936. 143.
- ¹⁵ HERCZEGH 1936. 144.
- ¹⁶ HERCZEGH 1936. 365. fényképpel (1916. okt.-ben végleg leszerelték).
- ¹⁷ HERCZEGH 1936. 375.
- ¹⁸ HERCZEGH 1936. 149–155.